

Специфіка регіону Центрально-Східної Європи в контексті глобальних тенденцій модернізації соціуму

20

Ігор ПІЛЯЄВ,
доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України»

Україна нині перебуває на перехресті векторів європейської і євразійської інтеграції. Оскільки світовий центр тяжіння у XXI столітті зміщується до Азійсько-Тихоокеанського регіону, Україна з периферії євроінтеграційних процесів, як це було протягом перших двадцяти років незалежності, може перетворитися на поєднувальну ланку між потужними полюсами глобального впливу, – такими, як Євросоюз, майбутній Євразійський Союз (формування котрого планується до 2015 року) та Азійсько-Тихоокеанська зона економічної інтеграції. Однак ця трансформація можлива лише в певному регіональному вимірі, що дав би змогу Україні повною мірою використати потенціал великої європейської держави та нинішній позаблоковий статус для цілей власної модернізації, європейської інтеграції й відіграти важливу роль у створенні поясу миру, стабільності та процвітання від Лісабона до Владивостока, Токіо й Шанхая. Усе це актуалізує потребу переосмислення концепції регіону Центрально-Східної Європи (ЦСЕ) крізь призму історичних, політичних, економічних, культурних реалій та викликів сучасності.

У вітчизняній історичній та політичній науці концептуальні проблеми й особливості цього регіону досліджено у працях О. Бетлій, О. В'юницької, А. Задорожньої, Ю. Каганова, М. Кірсенка, В. Маслійчука та ін. Проте у згаданих роботах здебільшого застосовуються підходи, прийняті в країнах-сусідах, передусім Вишеградської четвірки. Їм бракує критичного ставлення до локальних етнонаціональних точок зору зарубіжних дослідників, нерідко зумовлених конкретно-історичними обставинами, зокрема обтяжливою спадщиною тоталітаризму.

Отже, метою цієї статті є висунення й обґрунтування на основі критичного аналізу зарубіжної та вітчизняної історіографії концепції регіону Центрально-Східної Європи як поля двох величезних суспільно-політичних трансформацій минулого сторіччя – від напівфеодальних імперій до «розвиненого соціалізму» й від тоталітаризму до ринкової економіки та «відкритого суспільства». При цьому регіон розглядаємо як зовнішню «проекцію» України, потенціалу, цінностей та інтенцій багатоманітного українського суспільства.

Кожна держава будує концепцію регіону, виходячи з власних національних геополітичних, геостратегічних

та геокультурних інтересів. Так, у міжвоєнний період польський історик Марцелій Гандельсман стверджував, що саме в історії Польщі слід шукати організаційний принцип для всієї історії Східної Європи, тоді як угорські науковці були схильні підкреслювати роль Дунаю як інтегрувальної вісі, а американський історик угорського походження Леслі Тіхані вважав саме Угорщину первісною віссю в Центрально-Східній Європі. Відомий австрійський політолог Петер Йордан за культурними та політичними критеріями відносить до Центральної Європи передусім німецькомовні країни.

Чеські політичні мислителі та історики Європи (Йозеф Кроутвор, Мілан Кундера, Ян Крен та ін.) переважно дотримуються концепту Центральної Європи, тоді як у Польщі – Центрально-Східної Європи (Пьотр Вандич, Ян Вінецький, Єжі Ключовський, Кшиштоф Бачковський, Януш Смолюча та ін.). І це цілком зрозуміло: адже в Чехії немає ностальгії щодо своїх історичних кордонів, тоді як для Польщі синдром фантомних, тобто колишніх, кордонів на сході залишається активним чинником національної соціальної та політичної психології. Водночас, як указує польський історик

Є. Ключовський, поняття Центральної Європи асоціюється в поляків із німецьким терміном *Mittleuropa* (запропонований Фрідріхом Науманом у 1915 році), що слугував німецькій експансії в першій половині XX століття, тому для Польщі прийнятнішим є термін «Центрально-Східна Європа» [1, с. 18].

Разом із тим поширену в Польщі концепцію ЦСЄ критично сприймають у Росії та Білорусі, бо там в ідеї ЦСЄ вбачають (можливо, безпричинно) спроби просування польських великодержавних амбіцій.

Для авторів фундаментального тритомника «Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века», підготовленого на початку 2000-х років Інститутом економіки РАН (головний редактор – академік О. Некіпелов), ЦСЄ – це сучасна версія регіону «зарубіжних соціалістичних країн Європи», дослідженню котрого як європейської складової «світової соціалістичної системи» багато з авторів тритомника (відомі економісти Р. Грінберг, Р. Євстигнєєв, історик Б. Шмельов та ін.) присвятили чимало років за доби «розвиненого соціалізму».

У цьому зв'язку слід згадати історичну етимологію терміна «Центрально-Східна Європа». Уперше він з'явився в 1935 році, коли угорські історики започаткували науковий щорічник під назвою «*Archivum Europae Centro-Orientalis*». Академічний концепт Центрально-Східної Європи було розроблено в 1943–1952 роках у США польським істориком-емігрантом Оскаром Галецьким (1891–1973), підсумком чого стала його книжка «Прикордонні області західної цивілізації: історія Центрально-Східної Європи» (1952). У концепті О. Галецького ЦСЄ зводилася до тих територій на сході Європи, «які Росія не спромоглася приєднати до своєї імперії» [2, с. 456], а на заході протиставлялася німецькомовним країнам як західній частині Центральної Європи (схожі погляди дотримувався перший президент Чехословаччини Т. Масарик).

Тому передусім слід зняти термінологічну плутанину, пов'язану з граматично неточним перекладом широко поширеного англомовного терміна *East-Central Europe* (нім.: *Ostmitteleuropa*). Цей термін (із дефісом або без) найбільш адекватно перекладається як «східна частина Центральної Європи» й, вочевидь, не включає ані такі історичні центри геополітичного тяжіння, як Австрія та Німеччина, ані пострадянські країни СНД, що розташовані на Східно-Європейській рівнині. Ось чому ми не можемо погодитися з тлумаченням запорізького історика Ю. Каганова, який отожднює термін *East Central Europe* з українським «Центрально-Східна Європа» [3, с. 333–341]. Адже останньому так само відповідає інший англомовний термін *Central and Eastern Europe*, який охоплює і Центральну, і Східну (СНД) Європу.

Як влучно зазначає В. Маслійчук, під час дослідження ролі й місця України в регіоні важливо сконструювати власний простір, поставивши саме українську територію в центр уваги [4, с. 214]. На наш погляд, ЦСЄ – це не просто механічне поєднання Центру та Сходу Європи, це – багатовимірна категорія, яка, по суті, є екстраполяцією (проекцією) цивілізаційно-культурної та геополітичної дихотомії України. ЦСЄ – це регіональний конструкт, що має географічну, історичну, етнокультурну, геостратегічну самобутність і притаманні саме йому специфічні риси.

Оскільки протягом останніх трьох сторіч умовну межу Європи на сходолі проводять уздовж Кумо-Маницької западини, до регіону Центрально-Східної Європи ми не відносимо країни Південного Кавказу, які традиційно не включають і до регіону Східної Європи. Це відповідає й первісній античній традиції, коли давні греки проводили кордон між Європою

та Азією водними шляхами від Середземного до Азовського морів.

Ми розглядаємо ЦСЄ не лише як географічну, а й певну історичну площину, як регіон, що практично протягом усієї нової й новітньої історії протиставлявся в етнокультурному та соціально-економічному вимірах Західній Європі та, ширше, західному світові. При цьому з другої половини XVI до кінця XVIII століття великі території регіону входили до складу Речі Посполитої, монархії Габсбургів і Російського царства (Російської імперії), а з кінця XVIII до початку XX століття Центрально-Східна Європа (крім частини польських земель у складі Пруссії) відзначалася державно-політичною єдністю в межах двох великих держав – монархії Габсбургів і Російської імперії.

Виходячи від протилежного, критерієм віднесення посткомуністичних країн Європи до регіону ЦСЄ є їхня геополітична та цивілізаційно-культурна неналежність до Балкан як сфери багатовікового домінування Османської імперії та ісламської цивілізації. Цьому критерію відповідають країни Вишеградської групи та Словенія, а також країни, що тривалий час перебували у складі Російської імперії і СРСР (Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Російська Федерація, Україна, Молдова).

Включення регіонів Росії до ЦСЄ дає змогу активізувати потужні чинники її європейськості, наприклад, уможлиблює концептуальне «повернення до Європи» Калінінградської області (колишньої Східної Пруссії) з мавзолеєм великого європейця Іммануїла Канта, регіону Санкт-Петербурга, який свого часу президент Франції Жак Ширак назвав «однією з великих європейських культур», Великого Новгороду – колишнього оплоту вічової демократії, європейських вольностей, одного з центрів ганзейської торгівлі тощо. Включення Росії до регіону ЦСЄ забезпечує, зокрема, і єдність розгляду не лише слов'янського, а й угро-фінського етнокультурного світу в європейському контексті.

Включення Білорусі забезпечує єдність розгляду історичної еволюції Балто-Північно-Чорноморського регіону, зокрема в контексті історії Литовської Русі як потужної європейської держави.

Включення Молдови також видається цілком органічним із погляду на її тісні історичні, культурні, економічні та політичні зв'язки з країнами регіону ЦСЄ, зокрема з Україною та Росією (так, згідно з опитуванням Геллапа за 2011 рік, 86% населення Молдови належить до парафій Московського патріархату і лише 11% – до Бессарабської православної церкви, орієнтованої на Румунію), а також з огляду на цінність для України молдовського досвіду суспільно-політичної модернізації, схожість євроінтеграційних прагнень та проблем.

Також пропонуємо включити до регіону ЦСЄ Словенію, адже за всіма параметрами (географічними, історичними, цивілізаційно-культурними, економічними, соціальними, інституційними) ця країна належить не до Балкан, а саме до названого регіону. Достатньо сказати, що за останнім рейтингом миролюбності, складеним Інститутом економіки та миру, Словенія перебуває серед найбільш мирних і найдемократичніших країн світу (13-те місце з-поміж 162 країн), випередивши за цим показником усі країни Вишеградської групи [5, с. 5].

Отже, географічним критерієм розмежування між Центральною (і, ширше, Центрально-Східною) та Південно-Східною Європою є належність до Балкан, як протягом тривалого історичного часу перебували під владою чи протекторатом Османської імперії.

Регіон ЦСЄ становлять посткомуністичні небалканські країни з переважно європейським населенням, які за біполярного світу входили (самостійно або у

складі СРСР) до Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), а нині об'єднані інституційними форматами Ради Європи (крім Білорусі) та ОБСЄ. За спостереженням видатного угорського історика Ене Сюча, з яким погоджується й австрійський історик Міхаель Міттерауер, східний кордон Франкської імперії Каролінгів продовжував дуже довго існувати в умах європейських політиків і Ялтинська лінія, встановлена в 1945 році, проходить саме вздовж цього східного кордону імперії Каролінгів [6]. Отже, регіональну ідентичність країн ЦСЄ визначають поворотні віхи як давньої, так і новітньої історії Європи.

З точки зору модернізації, незважаючи на сучасні інституційні та інтеграційні формати, практично всі країни ЦСЄ стикаються нині зі структурними проблемами, які характеризують минуле західних індустріальних суспільств. Водночас, будучи в змозі скористатися історичним досвідом Заходу щодо розбудови постіндустріального інформаційного суспільства, країни ЦСЄ стоять перед можливістю досягнення нового компромісу між елементами етатистської держави добробуту та ліберальними компонентами сучасності.

Спільними для країн регіону залишаються питання легітимації різкої соціальної нерівності, так само як і її подолання, необхідність відповіді на сплески націоналізму перед лицем глобальних соціально-економічних, демографічних та міграційних проблем.

В умовах світової фінансово-економічної кризи, яка обмежила можливості ЄС для структурних реформ та подолання бідності, стає очевидним, що формальне членство в ЄС аж ніяк не гарантує подолання системної трансформаційної кризи. Так, за показниками ВВП на душу населення Росія нині приблизно на одному рівні з країнами Балтики, значно випереджаючи такі країни ЄС, як Болгарія та Румунія.

У цьому контексті слід підкреслити неоднозначність спільного досвіду «розвиненого соціалізму», що його пережили країни ЦСЄ. Адже цей досвід значною мірою вплинув на соціалізацію функцій держави в країнах Західної Європи, а нині є свого роду «конституювальним Іншим» [7, с. 349], що певним чином визначає напрями та динаміку суспільного розвитку всіх країн ЦСЄ, у тому числі підцикли, у форматі великого загальноєвропейського циклу «лібералізм – етатизм – лібералізм».

Варто відзначити, що окремі структури, створені ще в рамках Ради економічної взаємодопомоги (наприклад, Міжнародний банк економічного співробітництва, Міжнародний інвестиційний банк, «Інтерспутник»), продовжують діяльність донині, що свідчить про наявність спільних стратегічних інтересів і довготермінових міждержавних проектів (зокрема, у розвитку інфраструктури, комунікацій та інформаційної сфери) в масштабі всього регіону ЦСЄ.

Потреби розвитку економіки та регіональної кооперації посткомуністичних країн Європи об'єктивно сприяють поширенню такого визначення та тлумачення регіональних вимірів, що найкраще відповідають діловим, науковим і культурним інтересам партнерів, часто нейтралізуючи дихотомічні парадигми політико-ідеологічних впливів.

Наведімо показовий приклад Мережі центрів з питань аквакультури в Центрально-Східній Європі (NACEE), створеної 2004 року під егідою Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН. В огляді розвитку NACEE, підготовленому угорським експертом Ласло Вараді (його було обрано президентом NACEE), Центрально-Східна Європа визначається як «геополітичний регіон, що розвивається» [8]. На сьогодні активними членами Мережі є організації з 9 країн ЦСЄ:

Білорусі, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Росії, Угорщини, України, Чехії.

Ідея загальноєвропейської інтеграції, що вже реалізується в інституційному форматі Ради Європи, буде, на наш погляд, і далі підживлювати та стимулювати регіональну ідентифікацію ЦСЄ. Адже «зчеплення» вже глибоко інтегрованого в ЄС «Центру» зі «Сходом», де модернізація досі залишається процесом «з відкритим фіналом», є гарантією уникнення нових роз'єднувальних ліній на континенті.

У цьому контексті Велика Європа, як політична, інституційна та цивілізаційна реалія сучасного світу (інституційно об'єднана в Раді Європи), у свою чергу, виступає макрорегіональною екстраполяцією регіону Центрально-Східної Європи з притаманною йому кооперативною біполярністю, дихотомією (посткомуністичні країни – члени ЄС – Росія).

Вищезазначена не конфронтаційна, а кооперативна, інклюзивна концепція ЦСЄ може бути використана в подальшій розбудові стратегії модернізації та європейської інтеграції України, що враховувала б порівняльний досвід посткомуністичної трансформації відносин «громадянин – держава – суспільство» на ключових для України геополітичних напрямках. □

Джерела

1. *Kłoczowski J.* Wprowadzenie // *Historia Europy Środkowo-Wschodniej* / red. Jerzy Kłoczowski. – Tom 1. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 554 s.
2. *Halecki O.* Borderlands of Western Civilization: a History of East Central Europe. Second Edition / Oscar Halecki. – Safety Harbor, FL: Simon Publications, 1980. – 547 pp.
3. *Каганов Ю. О.* Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції / Ю. О. Каганов // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* – 2005. – Вип. XIX.
4. *Маслійчук В.* Концепція «Східно-Центральної Європи» Вернера Конце в контексті «європеїзації» сучасної історичної науки // *Історія та історіографія в Європі: Збірник наукових праць* / Ред. С. Стельмах, Г. Хаусманн. – К.: УНІСЕРВ, 2003. – Вип. 1-2. – С. 208–214.
5. *Global Peace Index 2013.* – Sydney, New York: Institute for Economics and Peace, 2013. – 101 p.
6. *Миттерауер М.* Историко-культурное формирование европейских границ // *Россия и Европа: в поисках идентичности: Международный симпозиум; Москва, 9–11 декабря 1998.* – Москва: Вахазар, 2000. – С. 24–26.
7. *Neumann I. B.* Russia as Central Europe's Constituting Other // *East European Politics and Societies.* – March 1993. – Vol. 7. – No. 2. – P. 349–369.
8. Приложение 6 / *Обзор развития Сети центров по аквакультуре в Центрально-Восточной Европе (NACEE), докладчик – Ласло Вараді* // *Протокол Первого совещания директоров NACEE, г. Сарваш, Венгрия, 21–24 ноября 2004 г.* – Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций. – Рим, 2005 [Електронний ресурс]. – <http://www.fao.org/docrep/008/y5923b/y5923b09.htm>